

Akademik Zoran LAKIĆ

13-JULSKI ANTIFAŠISTIČKI USTANAK U CRNOJ GORI 1941. GODINE – FENOMEN DRUGOG SVJETSKOG RATA

To je naziv mog saopštenja. Dobro poznata ocjena domaće i strane naučne historiografije o Crnoj Gori u Drugom Svjetskom ratu. Antifašistička borba protiv pobornika poznate nacističke ratne lozinke **Deutschland über alles**.

U čitavoj, porobljenoj Evropi, krenuo je popularni **pokret otpora** – protiv fašističkih osvajača Evrope. Bilo je porobljenih zemalja u kojima su krenula po dva, pa i tri pokreta otpora; politika je, međutim, uvijek i svuda – nastojala da profitira – **Pro domo sua**. To su činjenice, koje se ne mogu zanemarivati, niti politički krivotvoriti, etiketirajući ih danas čak patriotskim pa i kolaboracionističkim. Dovoljno je podsjetiti se da se u vrijeme francusko-pruskog rata pojavila istorijska – revolucionarna Pariska komuna 1871. godine, da je u žestokim i sudbonosnim danima Prvog svjetskog rata izbila i velika Oktobarska revolucija 1917, koja je srušila carstvo i Cara i osnovala SSSR – državu sovjeta. Nešto slično se dešavalo i kod nas, u zajedničkoj državi, popularnoj Jugoslaviji tokom Drugog svjetskog rata. Veličanstvena antifašistička borba naših naroda uporno se preokretala u revoluciju i rušenje državnog sistema. Ustvari, počinjao je pravi bratoubilački rat, koji je vođen uporedo sa antifašističkom borbom, što je usporavalo njenu pobjedu i uzrokovalo prevelike žrtve. U narodu je odavno poznata maksima: **Nema rata dok ne krene brat na brata**. Popularni Gandi je zahtijevao da se Englezi, kao okupatori Indije, odmah povuku sa njenog prostora, takođe zahvaćenog Drugim svjetskim ratom itd.

No, vratimo se našem antifašizmu. Odjeknuo je i u čitavoj Evropi: evropski antifašisti su klicali da je to put kojim treba da krene čitava porobljena Evropa. Upućivane su birane riječi hvale za taj naš narodni poduhvat.

* Autor je akademik CANU.

Antifašistički trinaestojulski ustanak u Crnoj Gori 1941. godine podstakao je antifašističku borbu ostalih evropskih naroda, pa su naši inostrani prijatelji upozoravali da je ono što se desilo u Crnoj Gori i Jugoslaviji primjer koji moraju slijediti svi ostali porobljeni narodi u sve većem antifašističkom ratu.

Na drugoj strani, fašistički lideri su govorili da se u Crnoj Gori vodi pravi rat između Italije i Crne Gore. Oko 130.000 italijanskih vojnika bilo je angažovano da uguši antifašistički ustanak u Crnoj Gori.

Tu i takvu ocjenu o Drugom svjetskom ratu prihvatila je i savremena historiografija, ma koliko neki politički subjekti intenzivno nastoje da izvrše njenu reviziju, pa se danas odvojeno obilježava zajednička pobjeda nad fašizmom u Drugom svjetskom ratu, u različitim zemljama - negdje kao **Dan pobjede**, a drugdje kao **Dan Evrope**.

Današnjim naučnim skupom obilježavamo 80 godina od početka ovog izuzetno značajnog istorijskog pregnuća naroda Crne Gore. Većina izrečenih ocjena je na snazi: da je ono bilo antifašističko i svenarodno. Zabunu su unosile sve agresivnije ocjene da je dio ustaničkog naroda prešao na stranu okupatora, da svi nisu pošli u borbu na poziv KPJ, koja je pozvala narod na ustanak i da svi ustanici nisu ni znali, niti čuli za taj poziv. Tada je u Crnoj Gori bilo 600 članova KPJ, a ustanika je bilo oko 30.000. Istina je, takođe, da je jedino KPJ vršila višednevne praktične pripreme; programski KPJ se opredijelila za revoluciju danom svog osnivanja i usvajanja teza o neminovnosti revolucije i smjene vlasti. Prilikom izbora vlasti u Beranama, jula 1941. godine, KPJ u Crnoj Gori je najavila da svako ko nije sa njom, on je protiv nje i antifašističke borbe. Zato će Crna Gora imati enormno mnogo „izdajnika“ i „saradnika okupatora“. Radi primjera navodimo opširan zapisnik sa osnivačke skupštine sreskog narodnooslobodilačkog odbora u Beranama 21. jula 1941. godine, kada je došlo do oštrog verbalnog sukoba između predstavnika KPJ i predstavnika organa vlasti Kraljevine Jugoslavije.

Podsjetimo se još da je na prvim parlamentarnim izborima u Kraljevini Jugoslaviji 1920. godine, u Petrovcu na Moru, pobijedila KPJ, pa je ostao zapis da je to bila „**prva komunistička opština na Jadranu**“. Tada je, dakle, počela borba za vlast koja je nastavljena tokom antifašističkog rata u našoj zemlji 1941–1945. Nešto slično se desilo u Rusiji, u vrijeme Oktobarske revolucije 1917. godine, kada je više od milion vrhunskih intelektualaca emigrirao – protjeran! Taj gubitak Rusija trpi i danas, zaključuju neki istoričari.

Ustanici su 1941. godine odista nosili različite državne i partijske simbole: staru crnogorsku zastavu, zatim jugoslovensku trobojku i crvenu (komunističku) zastavu – čak sa srpom i čekićem kao bitnim obilježjem. Iza tih obilježja stajale su političke strukture, najmanje tri opcije: revolucionarna KPJ, kraljevska vojska u otadžbini i poraženi federalisti – nacionalisti iz vre-

mena stvaranja prve zajedničke države – Kraljevine SHS, Jugoslavije, koji su proglasili „nezavisnu“ Crnu Goru, pod pokroviteljstvom fašističke Italije.

Obilježavajući ovaj veliki jubilej, svi smo uvjereni da se i o njemu danas mnogo više zna nego ranije, kao što vjerujemo da ima i nekih nedovoljno proučenih pojava. Ne samo faktografski. Nauka očekuje da ovim naučnim skupom obogatimo dosadašnja saznanja, i po mogućnosti prevaziđemo neke, zaista, sporne ocjene u istoriografiji.

U daljem izlaganju baviću se samo terminima kao što su: narodnooslobodilačka borba, Narodni front oslobođenja, narodna vlast i njima sličnim. SKOJ, KPJ, Udruženje pravoslavnih sveštenika itd. Zanimljivo je da je organizacija žena sačuvala izvorno ime – Antifašistički front žena. bRukovodioci tih institucija su, uglavnom, članovi KPJ ili SKOJ-a. bTako se implicirano – nametao stavbda je sve ostalo što bi se stvorilo bilo nenarodno i upereno protiv rodoljublja. Ubrzo je taj stav normiran poznatim političkim sloganom „Ko nije sa nama – taj je protiv nas i protiv svog naroda“, što je bio jednako samo jedan korak od osude za saradnju sa okupatorom i izdaju jedinstva antifašističke borbe. Taj kurs u politici zaživio je poslije poznate Ostroške skupštine rodoljuba Crne Gore i Boke, 8. 2. 1942. godine, na kojoj je u najuže rukovodstvo antifašističke borbe biran Bajo Stanišić. On je samo mjesec dana kasnije (6. 3. 1942. godine) potpisao akt o saradnji sa italijanskim okupatorom – u borbi protiv komunista koji su nerazumno protumačili riječi Staljina na Moskovskoj paradi, poslije poraza njemačkih fašista pod Moskvom 1941. „*da je to bila presudna pobjeda u Drugom svjetskom ratu*“. Naša štampa je zabilježila Staljinove riječi da je ubjedljiva pobjeda nad fašizmom pod Moskvom 1941. godine i da rat neće dugo trajati: **možda još šest nedjelja**.

Crnogorski komunisti su to bukvalno shvatili, pa su najavili prelazak borbe protiv fašista u revoluciju. (U arhivi Istorijskog instituta u Podgorici sam našao nepotpisan dokument u kome je sve do detalja razrađeno. Prof dr Branislav Kovačević je spremao knjigu o Milovanu Đilasu *Heroj-Antiheroj* i objavio je **ad literam**). Da taj poziv na revolucionarnu borbu ne bi zaplašio narod koji je krenuo u antifašističku borbu (čak u borbu da pomognu SSSR-u). Ima još na hiljade dokumenata u kojima se ono **Smrt fašizmu, sloboda narodu** mijenja i glasi: Crvena armija je s nama, pobjeda je naša. Taj lijevi zaokret doveo je do podjela koju je KPJ cijenila, kako smo već naveli: **ko nije sa nama – on je protiv nas**. Prećutan je onaj drugi dio iz iste cjeline koji glasi: **ko nije protiv nas taj je sa nama**. Dobro je sjetiti se i podatka da je tada bilo manje od 1.000 članova KPJ, a u antifašističkoj borbi je bilo više od 30.000 antifašista.

To komunističko usmjeravanje antifašističke borbe ka revolucionarnom preporodu, nije bio izum crnogorskih komunista. To je bila generalna linija CK KPJ od samog početka borbe. Crna Gora je u tome prednjačila, pa

je **partizana** bilo sve manje tokom naredne godine. Uostalom CK KPJ, sa Titom na čelu, oštro je javno kritikovao lokalno komunističko rukovodstvo da je napravilo puno grešaka: paljene su kuće četnika, a Tito je borcima IV i V brigade tada govorio da su četnici naša braća i da je napravljena velika greška u Crnoj Gori, čije rukovodstvo to nije razumjelo.

Te greške su pripisane crnogorskom partizanskom rukovodstvu, koje je bilo **en bloc** smijenjeno pod optužbom da su napravili takve i tolike greške – da je „*partizanska Crna Gora preko noći postala četnička*.“ Tako je u svom izvještaju napisao i Moša Pijade, tada delegat CK KPJ u Crnoj Gori. „Nije vrijeme za revoluciju“ – upozoravao ih je i oštro kritikovao Staljin. Ljutito je odbio predlog CK KPJ da se krajem 1941. godine formira revolucionarna vlada u Jugoslaviji, u kojoj je bilo mjesta i za dva ministra iz Crne Gore, od ukupno desetak, koliko je predlagao Tito.

Kritike su upućivane i zbog naziva – proleterske NOU brigade, pogotovo protiv obilježja sa srpom i čekićem – što može da dovede do građanskog rata, jer je Jugoslovenska kraljevska vlada bila u Londonu tretirana kao uvažena članica antifašističke koalicije.

Sve naprijed rečeno je s namjerom da se razjasne uzroci našeg bratoubilaštva. I u nekim drugim zemljama, kako sam već naveo, postojala su po dva ili tri pokreta

otpora, koji nisu saradivali međusobno, ali se nisu ni sukobljavali. Balkan je bio izuzetak: Jugoslavija, Grčka, Albanija. Samo u tim balkanskim zemljama komunisti su vodili i bratoubilački rat i rat protiv okupatora.

To je prikrivano na perfidan način. U jednom dokumentu sam pročitao sumnju popularnog partizanskog komandanta Save Kovačevića, da se tajno pregovara sa Njemcima, i da će on, ako to bude tačno, pucati u svoje dotadašnje saborce. Riječ je o poznatim martovskim pregovorima Njemaca i partizana 1943. godine. Crnoj Gori je slijeđena stara krilatica, uglavnom svuda odbačena: **Ko nije sa nama, taj je protiv nas**. Rat je sve više dobijao elemente bratoubilaštva. Neke naše kolege istoričari su zaključili da je kod nas bilo 50% prema 50% žrtava od okupatora i od međusobnih sukoba. Za Danilovgrad sam siguran da je u borbi protiv okupatora poginulo makar 10 rodoljuba manje od hiljadu, a da je u bratoubilaštvu ubijeno makar 20 više od hiljadu. Zato smo imali enormno mnogo tzv. „izdajnika“ NOB-a, u toku rata. Predsjednik Crnogorskog partizanskog parlamenta dr Niko Miljanić suprotstavio se formiranju ratnih vojnih sudova, koji su znali samo za smrtnu kaznu – „izdajnicima“, među kojima je bilo i nevinih ljudi, čak i članova KPJ.

Zašto o ovome tek sada!? Moram podsjetiti da su našu historiografiju antifašističkog rata pisali 85% učesnici rata. Tumačili su delikatne situacije rata 1941–1945 na osnovu stavova rukovodstva KPJ. Prisustvovao sam jednom sastanku na kom je tadašnji predsjednik CK KPJ za Crnu Goru upu-

tio kritiku istoričarima da im knjige liče na partijske stavove. Vrijeme je za objektivnu istinu. Nju su neki istoričari saopštavali baš po pitanju tzv. *lijevih grešaka* i snosili posljedice zbog toga.

I da zaključim moju riječ. Pogledajmo smireno kako se vremenom mijenjalo ime tog ratnog vremena 1941–1945. Prvo je nazvan Narodnooslobolilačka borba (NOB) pa su mnoge institucije nosile to ime: NOB, Istorija NOB-a; moja prva koautorska knjiga nosi taj naziv: **NOB u Crnoj Gori 1941–1945 hronologija događaja**). Poslije NOB dolazi ime NOR, valjda da bi se shvatilo da je riječ o velikom događaju, koji ima i međunarodni karakter. Potom se pravila kombinatorika: NOB i revolucija. Imali smo ozbiljnih studija naslovljenih **Revolucija i kontrarevolucija u Crnoj Gori 1941–1945**, što se zaista dešavalo sa antifašizmom u Crnoj Gori i Jugoslaviji. Puna istina o svemu što se zbivalo u Crnoj Gori 1941–1945 je otkrivena. Mnogi nisu bili za revoluciju već za antifašističku borbu, pa se ne mogu kvalifikovati kao izdajnici. Nisu bili za revoluciju, a jesu za antifašističku borbu, za slobodu, za domovinu, rodnu grudu!

I danas imamo raznorazne političke stavove o budućnosti Crne Gore. Odavno u Crnoj Gori ne postoji jedinstveno mišljenje o njenoj budućnosti. To je, opet, i razumljivo. Međutim, nije prihvatljivo da još uvijek nemamo uvažavanje stava naučne historiografije o svim prošlim vremenima. Toga će biti sve dok politika ne shvati da se prošlošću može istinito baviti samo naučna historiografija. I ovaj detalj sa NOB i revolucijom nas upozorava da istina jeste spora, ali ipak dolazi da razjasni što je što i zašto je nešto kvalifikovano neadekvatno, neistinito, pa samim tim i istorijski krivotvoreno! To se upravo odnosi i na pokušaje revizije Drugog svjetskog rata, gdje se izjednačavaju fašizam i komunizam na globalnom planu. I kod nas ima sličnih pokušaja, pa se sve aktuelne slabosti društva - kao što su siromaštvo, protekcionizam, korupcionaštvo i česti zločini, ubistva, neopravdano podvođe pod antifašizam. Takvih i tolikih „boraca“ protiv fašizma nije bilo ni u vrijeme dominacije fašizma u svijetu, Evropi, pa i kod nas. Time se krivotvori i prošlost i ugrožava budućnost naroda.

Te i takve anomalije primijetio sam i kod naziva antifašističke borbe, koja se u porobljenim zemljama svuda naziva pokret otpora. Sačuvana je bogata dokumentacija o svakom od tih pokreta. Naročito su dirljiva pisma na smrt osuđenih antifašista. Pripremio sam knjigu **Pisma na smrt osuđenih od fašista 1941–1945**. Među njima je najviše komunista, ali ima i drugih antifašista. U njihovim porukama piše da bi još jednom htjeli umrijeti boreći se protiv fašizma, kako je to poetski iskazano. Najviše je tako stradalih iz redova naših partizana. A bilo ih je i iz redova onog drugog pokreta otpora, koji je nazvan izdajničkim. I njihove poruke su bile *Smrt fašizmu! Narod će pobijediti!*

Kad se sve ovo ima u vidu, jasno je zašto je kod nas antifašistička borba nazivana NOB, NOR pa i revolucija. I svi koji su bili protiv revolucije nazivani su izdajnicima, čak izrodima naroda, te kažnjavani od partijskih sudova u toku trajanja antifašističkog rata, pa i nakon njegovog pobjedonosnog završetka. Uspomena na te borce morala bi biti pravedna. U sličnom bratoubilačkom ratu u Španiji, na zajedničkom spomeniku piše da su svi oni poginuli za Španiju.